

Н.К. Нышанбаев* , **Ж.М. Төлен**

«Тұран» университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: n.nyshanbayev@turan-edu.kz

ПОСТ-КЕҢЕСТІК ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТЕРРИТОРИАЛДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУ НЕГІЗДЕРІ: СЫНИ ТАЛДАУ

КСРО-ның саяси институт ретінде саяси жүйеден жойылғанына 2021 жылы 30 жыл толғанына орай саяси ғылымда, кеңестік билік жүйесінің бүгінгі таңдағы рөлі туралы көптеген ауқымды зерттеулер жариялануда. Орталық Азия мысалында да, арадан үш онжылдық өтсе де, кеңестік биліктің «белгісі» болып келе жатқан ауқымды бірнеше аймақтық, мемлекет аралық мәселелер бар. Соның бірі, посткеңестік Орталық Азия мемлекеттері арасындағы территориялық толық шешімін таппаған мәселелер болып отыр. Қазіргі таңда Орталық Азия елдерінде трансшекаралық өзендер, электр энергиясы тасымалынан бөлек, мемлекеттер арасындағы мыңдаған шақырымнан асатын мемлекеттік шекараның демаркацияланбауы негізгі мәселе болып отыр. Әсіресе, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан елдері арасында ортақ дау тудырып отырған «Ферғана алқабы» мәселесі. Аймақта, Қазақстан мен Түркменстан Республикалары мемлекеттік шекаралы толықтай демаркацияланған басты елдер болып отыр. Алайда, Орталық Азиядағы «Ферғана алқабы» мәселесінің толық шешім таппауы тек қана Тәжікстан, Қырғызстан және Өзбекстан елдері үшін ғана емес, тұтас аймақ елдеріне тікелей геосаяси қауіп пен қатердің көзі болып отыр. Орталық Азия елдеріндегі аймақ ішілік шекаралық даулардың шығу тегі мен қалыптасуы ХХ ғ. 20-30 жылдарында кеңестік басқару жүйесінің аймақтың саяси-этникалық ерекшеліктерін ескермей, тек транспорттық-логистикалық тұрғыда империялық саяси мүдде тұрғысында шекаралық бөлініс жүргізуі себеп. Мақалада, сыни әлеуметтік конструктивизм теориясы негізінде ХХІ ғасырдағы Орталық Азия аймағындағы территориялық мәселелерге талдау жасалынады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, Ферғана алқабы, территориялық даулар, КСРО, делемитализациялау және демаркациялау, конструктивизм теориясы.

N. Nyshanbayev*, Zh. Tolen

Turan University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: n.nyshanbayev@turan-edu.kz

Fundamentals of territorial issues in post-soviet central Central Asia: critical analysis

In 2021, on the 30th anniversary of the collapse of the USSR as a political institution, a large-scale study has been publishing on the role of the soviet system in modern period. In the case of Central Asia, there are also a number of large-scale regional and interstate problems which were "inherited" from the Soviet regime and being a basis dispute for the last three decades. One of them is the unresolved territorial issues between the post-Soviet states of Central Asia. Currently, the main problem in Central Asia is the lack of demarcation of state borders between countries, in addition to transboundary rivers and electricity transmission. In particular, the Fergana Valley problem is a source of disagreement between Kyrgyzstan, Uzbekistan and Tajikistan. In the region, the Republic of Kazakhstan and Turkmenistan are the main countries with fully delimited state borders. However, the unresolved issue of the Fergana Valley in Central Asia poses a direct geopolitical threat not only to Tajikistan, Kyrgyzstan and Uzbekistan, but to the region as a whole. The emergence and formation of intraregional border disputes in Central Asia in the 1920s and 1930s, the Soviet system of government did not take into account the political and ethnic characteristics of the region, but only in terms of transport and logistics. imperial political interests. The article analyzes the territorial problems of Central Asia in the XXI century on the basis of the critical theory of social constructivism.

Key words: Central Asia, Fergana Valley, territorial disputes, USSR, delimitation and demarcation, theory of constructivism.

Н.К. Нышанбаев*, Ж.М. Төлен

Университет «Туран», Казахстан, г. Алматы

*e-mail: n.nyshanbayev@turana-edu.kz

Основы территориальных вопросов постсоветской Центральной Азии: критический анализ

В 2021 году, к 30-летию упразднения развала СССР как политического института, публикуется масштабное исследование роли советской системы в современной политической науке. В случае Центральной Азии тоже есть ряд крупномасштабных региональных и межгосударственных проблем, которые были «з наследством» советской власти на протяжении трех десятилетий. Одна из них – нерешенные территориальные вопросы между постсоветскими государствами Центральной Азии. В настоящее время основной проблемой в Центральной Азии является отсутствие демаркации государственных границ между странами, помимо трансграничных рек и передачи электроэнергии. В частности, проблема «Ферганской долины» является источником разногласий между Кыргызстаном, Узбекистаном и Таджикистаном. В регионе Республики Казахстан и Туркменистан являются основными странами с полностью разграниченными государственными границами. Однако нерешенный вопрос о Ферганской долине в Центральной Азии представляет собой прямую геополитическую угрозу не только для Таджикистана, Кыргызстана и Узбекистана, но и для региона в целом. При формировании и решении внутрирегиональных приграничных споров в Центральной Азии в 20-30-х годах XX века советская система правления не учитывала политические и этнические особенности региона, а рассматривала этот вопрос только с точки зрения транспорта и логистики, имперских политических интересов. В статье анализируются территориальные проблемы Центральной Азии в XXI веке на основе критической теории социального конструктивизма.

Ключевые слова: Центральная Азия, Ферганская долина, территориальные споры, СССР, делимитация и демаркация, теория конструктивизма.

Кіріспе

Мемлекеттік шекара халықаралық қатынастар жүйесінде мемлекеттер арасындағы жағдайды шиеленістіруі немесе керісінше, елдер арасындағы саяси-экономикалық байланыстарды қалыптастыруда рөлі аса ерекше. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының (КСРО) саяси институт ретінде ыдырауы тек қана посткеңестік мемлекеттер аймағында емес, сонымен қатар тарихи тұрғыда жаһандық деңгейде геосаяси өзгерістердің бастауы болды. КСРОның ыдырауы, жаңадан тәуелсіздік алған елдер үшін тек экономикалық, саяси-идеологиялық мәселелерден бөлек, бұрын КСРО құрамында болған социалистік елдер үшін шекараның нақты демаркацияланбауы негізінде орасан мәселелердің де бастауы еді. Орталық Азия аймағы халықаралық қатынастар жүйесіне біртұтас аймақ ретінде танылғандығымен, ішінара кеңестік билік кезінен бастау алып, күрделеніп келе жатқан шекарааралық демаркацияланбаған даулы аймаққа айналды. Орталық Азиялық: Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан және Түркменстан елдері XX ғ. 20-30 жылдары билікке кеңестердің алғаш келгенінде кеңестік социалистік республика болып қайта құрылған (Морачевска, 2010). Аталмыш кезеңде, кеңес билігі аймақ елдері арасындағы

территориялық бөлініске «мемлекет ішілік территория» ретінде, тек экономикалық-империалистік көзқарас тұрғысынан қарап, жергілікті мемлекеттердің тарихи-мәдени, саяси мүдделері ескерілмеген еді. Нәтижесінде, арадан бір ғасырдан астам уақыт өтіп, КСРО саяси жүйе ретінде қызмет етуін тоқтатқанымен, Орталық Азия елдері арасында территориялық, трансшекаралық өзендер мен сауда жолдары мәселесі шешілмей келуде. 2021 жылы КСРОның ыдырап, Орталық Азия елдерінің бостандық алып, тәуелсіздікке қол жеткізгеніне 30 жыл толып отыр. Сондықтан, Орталық Азия аймағында «КСРО-дан мұра» болып қалған мәселелердің ерекшеліктеріне талдау жасау саяси ғылым үшін аса маңызды.

Аймақ елдері тәуелсіздік алған кезеңнен бастап шекаралық демаркация мәселелерін шешуде «мемлекет аралық келісімдер» арқылы шешуді қолға алды. Орталық Азия елдері арасында шекаралық демаркациялық мәселенің шешілмеуіне негізгі 2 түрлі себепке байланысты болды. Біріншіден, Кеңестік биліктің империялық-колониалды саясаты, екіншіден, әлсіз ұлттық лидерлердің мәселені шешудегі қауқарсыздығы. Салыстырмалы түрде Қазақстан өзге Орталық Азиялық мемлекеттермен салыстырғанда шекаралық демаркация мәселесін аймақтағы ең ұтымды шешкен ел болды (Таш-

темханова, 2015). Соңғы 30 жыл бойына Ресей, Қытай, Өзбекстан, Тәжікстан, Түркіменстан, Қырғызстан және Қазақстан арасында кең ауқымды, территориялық мәселелер бойынша келіссөздер, саяси-экономикалық қысымдар, бір-біріне саяси талаптар қоюы сынды бірнеше саяси келіссөздер болды. Шекара мәселелерін бейбіт және ашық түрде шешу аймақтық қауіпсіздікке, экономикалық ынтымақтастыққа, этникалық қатынастарға және есірткінің заңсыз айналымы мен діни экстремизмге қарсы іс-қимылға оң әсерін тигізеді. ХХ ғасырдың 20-шы жылдары ортасында ресми Мәскеу өзінің Орталық Азия республикаларының әкімшілік шекараларын белгілеу барысында табиғи географиялық шекаралар мен этникалық бөлініс ұстанымдарынан барынша бейтарап жасады. Себебі, жаңа әкімшілік-территориялық бөлініс тек ұлттық-этникалық сипатта қалыптасса, аймақтық сепаратизмге ұласу қаупі бар деп есептеді (Международная кризисная группа, 2002). Кеңестік жоспарлаудың жоғары орталықтандырылған сипаты, экономикалық және көлік байланыстарының республика шекараларынан еркін айналымына негізделген болатын. Себебі елдер арасында мемлекет аралық шекара тек «тақта» немесе кішігірім полиция заставасынан ғана тұрған болатын. Барлық факторлар уақыт өте келе, Орталық Азия республикалары тәуелсіз мемлекет болған тұста «мемлекет аралық шекаралық мәселелердің» негізін қалады.

Зерттеу әдісі

Орталық Азиядағы трансшекаралық өзендермен қатар, шекаралардың толық демаркацияланбауы нәтижесінде орын алған мәселелерді зерттеуде салыстырмалы ретроспективалық талдау әдісі қолданылды. Мәселені, пост-колониалды көзқарас тұрғысынан зерделей отырып, 1920-1985 жылдар аралығында Орталық Азия аймағындағы аймақтық өзгерістер мен реформалар жөніндегі ресми құжаттар, деректемелер, статистикалық мәліметтер қолданылған. Зерттеу әдісі ретінде аралас, сандық-сапалық әдісі арқылы әлеуметтік конструктивизм теориясы қолданылды.

Әдебиетке талдау

Зерттеушілер шекараны анықтауда көптеген даулы нүктелер аумақтарда пайда болатынын, этникалық анклавтарға іргелес орналасқан мекендердің геосаяси тұрғыда әрқелкі болуымен

байланыстырады. Анклавтар маңындағы шекарадан өту сызығын келісудегі қиындықтар, өз кезегінде, өткен ғасырдың 20-жылдарының басында ұлттық-аумақтық бөліну процесі кезінде әкімшілік шекаралардың қалыптасуының күрделі тарихымен байланысты. Бұл кезеңде республикалар арасындағы шекараларды белгілеу процесі сол кездегі біртұтас мемлекет шеңберіндегі шекаралардың шарттылығы мен формальдылығы туралы идеяларға ғана емес, сонымен қатар басқа да бірқатар принциптерге негізделді. Орталық Азия елдері тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, аймақтағы шекаралық даулы мәселелер академиялық қауымдастық тарапынан пост-колониалды, сыни теориялар тұрғысынан зерттеліп жүр. Мысалы, зерттеушілер Т. Кейперс, Х. Одинаев, А.З. Юлдашев аймақтағы территориялық даулы мәселелердің күрделенуін тек тарихи факторға байланысты ғана емес, қазіргі таңдағы саяси менеджменттік әлсіздігі, ортақ пікірге келе алмауымен байланыстырады. Бұл мақалада ғалымдар арасында аз зерттеліп келген Орталық Азиядағы территориялық даулардың шешілуіндегі аймақ ішілік көзқарастар қарастырылады.

Дискуссия

«Ферғана алқабы» территориялық мәселенің қалыптасу ерекшеліктері: әлеуметтік конструктивизм

2020 жылдың мамыр-маусым айларында Орталық Азияда Өзбекстан мен Қазақстан арасындағы бірнеше шекара даулары болды. Әсіресе, Өзбекстан мен Қырғызстан; Қырғызстан және Тәжікстан елдері арасында. Бұл оқиғалар, бір жағынан, жергілікті халықтың трансшекаралық өмір салтын, екінші жағынан, тәуелсіз мемлекеттерді бір-бірінен бөліп тұратын шекаралардың жасанды, «әлеуметтік конструкциялық» сипатын тағы бір рет дәлелдеді. Осындай мемлекеттер арасындағы шекаралық даулар тәуелсіздік алғаннан бері белгілі бір жиілікпен аймақта қайталанып келгеніне қарамастан, мәселелердің ешқайсысы үлкен және қауіпті қақтығыстарға ұласпай, тез арада мемлекет аралық деңгейде шешімін тауып отырды.

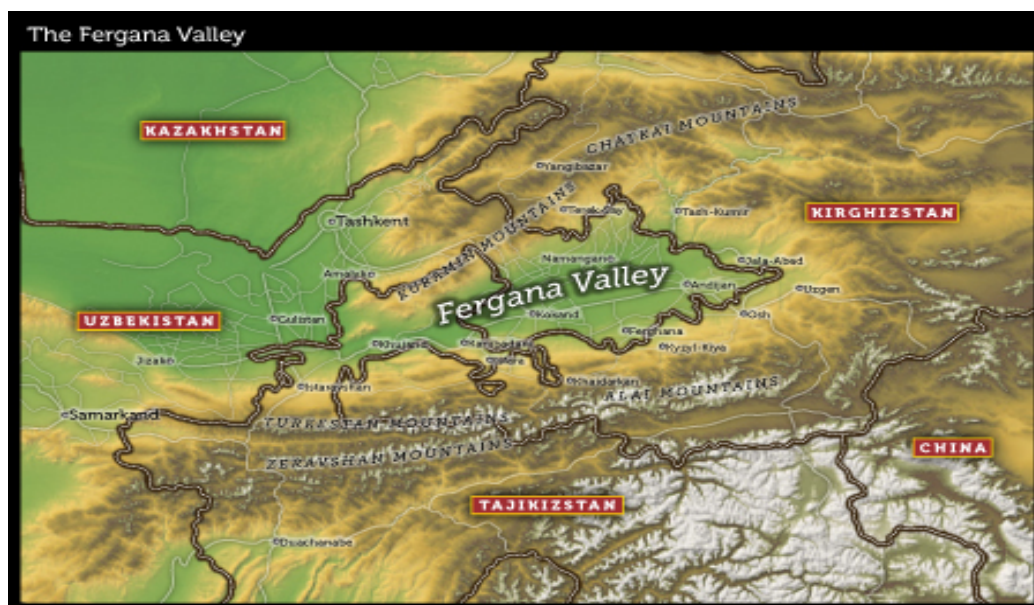
Мемлекеттер арасындағы шекаралық мәселелерді шешу тікелей мемлекеттің ұлттық мүддесімен анықталатын мәселе болғандықтан дипломатиялық келіссөздер көп жағдайларда мәселенің мәнін дұрыс анықтай алмайды. Ешбір халық аймақтық бейбітшілік үшін ұлттық мүддеден бас тартып, территориялық жеңілдік

жасауға бармайды. Шекара мәселелерінің шешілуі көрші елдер қарым-қатынастарын қалыпқа келтіруге және өзекті әлеуметтік-экономикалық мәселелермен айналысуына бас кедергі болуда. Кез келген аумақтық келіспеушіліктердің халықаралық құқық пен тәжірибе стандарттарына сәйкес өзара қолайлы негізде шешілуі маңызды.

Мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың нашар жағдайына қарамастан, Орталық Азия бірқатар аймақтық топтастырулар мен бастамаларды қамтиды. Олардың кейбіреулері халықаралық ұйымдармен немесе көршілес аймақтардан шыққан мемлекеттермен насихатталды. Оларға экономикалық ынтымақтастық ұйымы (ЭКО), Азия даму банкіндегі Орталық Азия экономикасы үшін арнайы бағдарлама (СПЕКА) және Орталық Азия аймақтық экономикалық ынтымақтастығы (ОААЭЫ) жатады. Басқа ұйымдар Ресей бастамашылық еткен кеңестік өткенді көрсетеді. Олардың арасында Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД), Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы (ҰҚШҰ) және Еуразиялық экономикалық қоғамдастық (ЕАЭО) бар. Орталық Азия аймағында ең күрделі шекаралық даулы аймақ бұл – Ферғана алқабы. Ферғана алқабы – Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттерінің шекараларының түйіскен аймағында орналасқандықтан, алқапта

үш мемлекетте өзінің тарихи, экономикалық, сауда коридорлық мүдделері текетіресі бар. Ұлы геосаяси ойшыл Халлфорд Маккиндер өзінің «Хартланд» атты еңбегінде Орталық Азияны әлемнің жүрегі ретінде көрсетеді. Кез келген әлемдік держава үшін еуразия кеңістігінде бақылауын жүргізу үшін алдымен Орталық Азияда ықпалын арттыру керек (Borthakur, 2017). Посткеңестік Орталық Азия, осылайша, Ресей, АҚШ, Қытай, Иран, Үндістан және басқа да ірі мемлекеттердің геосаяси мүдделері үшін маңызды аймаққа айналды.

Аймақты жаһандық саясат үшін маңызды ететін көптеген факторлар бар. Біріншіден, Орталық Азияның Қытай, Үндістан, Иран, Ресей және Пәкістан сияқты маңызды елдердің арасында орналасуы. Екіншіден, Орталық Азия және Каспий аймағының энергетикалық ресурстарға бай болуы. Үшіншіден, Орталық Азияны, ең алдымен Ауғанстанды әлемнің басқа елдеріне ықтимал қауіптің көзі ретінде қарастыру есірткінің заңсыз өндірісі және терроризм мәселесі. Осы және басқа да факторлар аймақтық және жаһандық ойыншыларды қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңде Орталық Азияда бәсекеге түсуге итермелеуде. Аймақта халықаралық қатысушылардың ықпалының артуы аймақтың ішкі мәселелерін уақытылы шешудің маңыздылығын көрсетеді.

1-сурет – Ферғана алқабы

КСРО ыдырағаннан кейін бұрынғы Орта Азия Кеңестік республикаларының мемлекеттік шекаралары, республикаларды бөлген атаулы әкімшілік сызықтар мемлекеттік егемендіктің ең маңызды атрибутына айналды. Жаңа мемлекеттіліктің пайда болуы республикалардан егемендік пен режимдер үшін ресми аумақтық шеңберлерді талап етіп, бүкіл аумақта қауіпсіздіктің жеткілікті деңгейін қамтамасыз етті. 1920-30 жылдардағы ұлттық-аумақтық делимитация және одан кейінгі Кеңес өкіметі жылдары Орталық Азия елдері арасындағы өзара байланыста бірқатар аумақтық мәселелер шешілмей қалды және олар аймақтық қақтығыстарға себеп болды. Осылайша, қырғыз, өзбек пен тәжік республикалары арасында таралған Ферғана алқабы әсіресе ресми сызықтардың қалай айқын бейнеленген ландшафт ерекшеліктері мен коммуникациялық қатынастарға байланысты пайда болған анклавтар мен аудандардың санымен толықтырылған шекаралар іс жүзінде анклав немесе жартылай анклавқа айналды; атап айтқанда, Қырғызстандағы Ворух алқабына Тәжік тарабы мүдделі болса, Қырғызстандағы Сох пен Шахимардан анклавтарына Өзбек билігі мүдде танытып келді. Қазіргі уақытта Орталық Азия елдері (ОА) өздерінің мемлекеттік шекараларын реттеуге байланысты көптеген мәселелерге тап болуда, себебі сыртқы шекаралардан айырмашылығы, аймақ ішіндегі, әсіресе Ферғана алқабындағы шекараларды демаркациялау процесі әлі аяқталған жоқ. Бастапқы кезден бастап Ферғана алқабын бөлісетін елдер арасындағы қиын жағдайлар бойынша, Орталық Азиядағы екі мемлекет, атап айтқанда, Қазақстан мен Түрікменстан аумақтық даулармен байланысты проблемалардан айтарлықтай дәрежеде аулақ болғанын және олардың шекараларын белгілеу мәселесін шешкенін атап өткен жөн. Түркіменстан Өзбекстанмен (2000 ж. қыркүйек) және Қазақстанмен (2001 ж. шілде) байланысты келісімдерге қол қойды, ал Қазақстан бұл мәселені Өзбекстанмен (2002 ж. қыркүйек), Қырғызстанмен (2001 ж. желтоқсан) және Түрікменстанмен (2001 ж. шілде)) келісімшарттар жасау арқылы шешті (Баумгартнер, 2017). 2017 жылғы 10 қарашада Самарқандта өткен Орталық Азия мемлекеттері сыртқы істер министрлерінің кездесуі аясында Қазақстан, Түркіменстан және Өзбекстан шекараларының түйісуі туралы келісімге қол қойылды. Осылайша, сол кездегі ҚР Сыртқы істер министрі Қайрат Әбдірахмановтың айтуынша, бұл құжат осы

үш мемлекеттің шекараларын заңды тіркеу үдерісіне нүкте қояды (Байзакова, 2017). Айта кету керек, бұған дейін Қазақстан Қытаймен және Қырғызстанмен (1999 ж.), Қырғызстанмен және Өзбекстанмен (2001 ж.) шекаралардың түйісуі туралы осындай келісімдерге қол қойған болатын. Ферғана алқабында Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан аумақтары түйісіп қана қоймай, бір-бірімен тығыз араласып жатқан көрініс байқалады. 1991 жылы Кеңес Одағының ыдырауы Ферғана алқабын үш мемлекет арасында бөліп жіберді, олар әлі күнге дейін бір-бірінің территориясын талап етіп отыр. Көптеген жылдар бойы шекара дауларын реттеу жөніндегі келіссөздер кеңестік кезеңдегі карталардағы қайшылықтардың салдарынан тоқтап тұрды, Ферғана алқабының 1920, 1950 және 1980 жылдардағы әр түрлі шекаралары көрсетілген, бұл екі жаққа беретін карталарды пайдалануға мүмкіндік береді. оның өз позицияларын қорғауда артықшылығы бар (Бортакур, 2017). Нәтижесінде шекаралар анықталып және ішінара белгіленді, Өзбекстан мен Тәжікстан, Қырғызстан мен Тәжікстан арасында көптеген даулы территориялар бар. Сегіз анклавтың болуы жағдайды қиындатады: олардың алтауы Қырғызстанда орналасқан (төрт өзбек эксклавы және екі тәжік эксклавы), ал екеуі Өзбекстанда (бір қырғыз эксклавы және бір тәжік эксклавы), онда басқа 100000 адам тұрады. Осылайша, даулы аумақтар тиісті түрде келісілмеген, анықталмаған және белгіленбегенше, аймақтың тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне қауіп төнеді. Үш мемлекет те шекара мәселелерін шешу керек деген ортақ түсінікке ие болғанымен, ресурстарды пайдалану проблемалары, шекаралас халықтың ұлтшылдық сезімдері және саяси ерік-жігердің болмауы сияқты өзара байланысты факторлардың жиынтығы екі жылдан астам уақыттан бері бұл мәселеге кедергі болуда. 2020 жыл, керісінше, бірқатар жетістіктерге қол жеткізді, бұл кезде тараптар маңызды келісімдерге қол жеткізіп, қайтадан келіссөздер үстеліне отырды. Өзбекстан мен Қырғызстан арасында ең елеулі прогресс Өзбекстан лидері Шавкат Мирзиёев пен Қырғызстанның бұрынғы президенті Алмазбек Атамбаевтың 2017 жылы қазанда Ташкентте қол қойған, жалпы 1280 шақырымдық шекараның 1170 шақырымын айқындайтын шекараны делимитациялау келісімі дәлел бола алады. Бұл екі мемлекет үкіметтерінің күш-жігерінің шарықтау шегі болып, 2016 жылдың қыркүйек айының ортасынан бастап Өзбекстан мен Қырғызстан

делегациялары даулы аймақтарды зерттеу үшін үнемі бас қосып отырды. Сарапшылардың пікірінше, осы кезеңде Өзбекстан мен Қырғызстан арасындағы шекара мәселелерін шешуде алдыңғы 15 жылмен салыстырғанда көбірек ілгерілеушілік болды (Pannier, 2017). Алайда, шекараның бес этникалық эксклавы орналасқан қалған учаскелерінде келісімге келу қиынға соғып, екі тарап дауларды шешуге мықтап кіріседі. Бұл Қырғызстандағы Сох, Шахмардан, Жангайл және Чон-Гара өзбек эксклавы және Өзбекстандағы Барак қырғыз эксклавы, сондай-ақ шекарадағы 36 даулы учаскелері жатады (Джонсон, 2020). Тәуелсіздік алғаннан кейін Орталық Азияның бұрынғы кеңестік республикалары Кеңес дәуірінде жасанды түрде, іс жүзінде аймақтың этникалық немесе географиялық сипаттамаларын ескермей тартылған жаңа (бұрын ішкі), бірақ анықталмаған мемлекеттік шекараларды құру мәселесіне бірден тап болды (Халықаралық дағдарыс тобы, 2002). Нәтижесінде, соңғы жиырма жылдықта Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан арасында көптеген аумақтық даулар болды. Кейіннен туындаған мемлекетаралық және ұлтаралық қақтығыстар Ферғана алқабының ғана емес, бүкіл аймақтың қауіпсіздігі мен тұрақтылығына қауіп төндірді. Осы территориялық даулардың көпшілігінде жақсы позициясы бар Өзбекстанда Шавкат Мирзиёев билікке келгеннен кейін бұл мәселеде кейбір оң қадамдар байқала бастады. Осыған байланысты аумақтық және шекаралық дауларға қатысты істердің қазіргі жағдайын, сондай-ақ оларға қатысты жақында болған оқиғаларды қарастырған жөн.

Шекараны делимитациялау және демаркациялау бойынша мемлекетаралық қатынастар.

1991–2001 жылдар аралығында қазақ және өзбек, тәжік және қырғыз, өзбек және түркімен және басқа да шекараларда орналасқан көптеген даулы жер учаскелері болды. Қазіргі уақытта көптеген мәселелер шешілген болса да, кейбір белгісіз сегменттер әлі де сақталуда. Посткеңестік Орта Азия республикалары арасындағы шекараларды белгілеу және реттеу процесі іс жүзінде 1990 жылдардың соңында ғана басталды. Мемлекеттік қауіпсіздік тұрғысынан аймақ елдерінің маңызды қадамдарға баруына бірден-бір себеп болған әрекет Ауғаныстанда тәліптердің ықпалы артып, солтүстік бағытқа жылжуы болды.

Қазақстан – Өзбекстан: Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы делимитация және демаркация

екі кезеңде аяқталды. Бірінші кезеңде шекараның 96% делимитацияланды. Тиісінше, осы екі мемлекет президенттері 2001 жылы 16 қарашада Астанада Келісімге қол қойды. Әрі қарайғы байланыстардың нәтижесінде 2002 жылы Бағыс және Түркістан елді мекендері арқылы өтетін шекара, Арнасай бөгеті және басқалары аяқталды. 2002 жылы 9 қыркүйекте Астанада Қазақстан мен Өзбекстан президенттері «Қазақстан мен Өзбекстанның шекараларының жекелеген бөліктері туралы» келісімге қол қойды. Өзбекстан Сыртқы істер министрлігінің мәліметтері бойынша, Қазақстан мен Өзбекстан арасындағы шекараларды делимитациялау «демаркацияны, сондай-ақ демаркацияны бақылап отыратын нормативтік актілерді ескере отырып, Қазақстан мен Өзбек АКСР арасындағы әкімшілік-аумақтық шекара негізінде жүзеге асырылды. Өзара келісілген картографиялық материалдар» (Лаумулин, 2010). Осылайша, екі мемлекет арасындағы жалпы ұзындығы 2159 км болатын барлық ресми шекараны делимитациялау заңды түрде рәсімделді. Мемлекеттік шекараны белгілеу туралы келіссөздердің басталуымен шекараларды орналастырудың екінші кезеңі, атап айтқанда құрлықта басталды. 2004 жылы 19 мамырда Ташкенттен 17 км қашықтықта, Гишктукуприк пен Знибек-Жолы кедендері арасында екі символикалық шекара бекеттері орнатылды: біріншісі, Өзбекстанның мемлекеттік, ал екіншісі, Қазақстандық. Шекаралардың бүкіл ұзындығы бойында (2351 км) өзбек-қазақ шекарасы бір-бірімен 1500-ден астам шекара бағаналарымен, олардың екі жағында мемлекеттік рәміздер бар. Мамандардың айтуынша, демаркация процесі шамамен үш жыл жүреді, өйткені шекаралар биік тауларда, шөлдерде және батпақтарда белгіленуі керек.

Қырғызстан – Өзбекстан: Қырғызстан мен Өзбекстан 26 ақпанда 2001 жылы өзара мемлекеттік шекараларын делимитациялауды құқықтық реттеу туралы меморандум қабылдады. Айта кету керек, қырғыз-өзбек шекарасы посткеңестік кеңістіктегі ең қайшылықты шекаралардың бірі болып табылды. 2003 жылы үкіметаралық комиссиялардың ұзақ келіссөздерінен кейін Өзбекстан мен Қырғызстан 654-ті делимитациялауға келіскендерін мәлімдеді. 1270 шақырымдық өзара мемлекеттік шекараның бір-біріне талаптары болмады. Демаркациялық сызықты анықтауда Ташкент 1927 жылғы және Бішкек 1954 жылғы карталар қолданылды. Бұл карталарда көптеген айырмашылықтар бар. Сондықтан қазіргі кезде екі ел тек өзара бай-

ланысты келісімге келуде қиындықтарға тап болуда. Қақтығыстың қаншалықты маңызды екендігі Өзбекстанның Қырғызстанмен шекараның өз жағын миналап алғандығы туралы куәландырады. Миналар демаркациялық сызықтың бүкіл ұзындығы бойында, әсіресе Сох анклавтарының шекараларында орнатылған (Старр, 2015). Шахи-Мардан – Қырғызстанның Баткент облысында, сондай-ақ Ферғана алқабында. АҚШ Мемлекеттік департаментінің хабарлауынша, миналанған сегменттерге халықтығыз орналасқан аудандар кіреді. 2001-2002 жылдары шахта кен орындарында 13 адам жарылды. Алайда, 2004 жылы 18 маусымда Венада өткен ЕҚЫҰ Тұрақты кеңесінің арнайы сессиясында, 2004 жылғы шілде мен тамызда Хайдарқан, Баткен (Қырғызстан), сондай-ақ Сох пен Кувасай (Өзбекстан) қалаларында Өзбекстан мен Қырғызстан шекара қызметі өкілдері арасында бірқатар кездесулер өтті, онда техникалық мәселелер талқыланды. Нәтижесінде, Өзбекстан тарабы Сох пен Шахи-Мардан анклавтары арасындағы аумақты миналардан тазартуды бастады.

Сондай-ақ оны рәсімдеу және реттеу процесі Тәжікстан мен Өзбекстан арасындағы шекара мәселелеріне де ықпал етті. Осы уақытқа дейін 1500 км шекараның 15%-ы белгіленбеген екен. Қырғызстан мен Тәжікстан, Қазақстан мен Түрікменстан, Ресей мен Қазақстан арасында шекараны демаркациялау және делимитациялау процесі жалғасуда.

Қырғызстан – Тәжікстан: Бүгінде шекараны белгілеу жөніндегі даулар Қырғызстан мен Тәжікстан арасындағы басты мәселе болып отыр. Даулар табиғи ресурстарды суару мақсатында су ретінде және жайылымға арналған малды жайылымдық алаң ретінде пайдалану мен пайдалануға байланысты көптеген жанжалдарды тудырады. Қырғыз бен тәжік шекарасындағы қауымдастықтар арасындағы ресурстарға қол жеткізу және оларды пайдалану қақтығыстары 2004, 2005, 2008, 2011, 2014 және 2015, 2021 жылдары болды (Генри, 2021). Осы жылдары жергілікті бұқаралық ақпарат құралдары шекаралас аймақтардағы 70-тен астам оқиғалар туралы хабарлады. Көбіне қырғыз бен тәжік шекарасындағы елді мекендер суару кезеңінде бір-бірінің жолдарын жауып тастайды немесе суды жауып тастайды, бұл қауымдастықтар арасындағы зорлық-зомбылықты көбейтіп отыр. 2014 жылы болған қақтығыста 1000-ға жуық жергілікті бейбіт тұрғындар жапа шекті. Бұл қақтығыстар әдетте екі елдің тұрақты ар-

мия бөлімдерімен реттеледі және ауыр қару қолданылуы арқылы ғана шешіліп отырды. Үкіметтік емес ұйымдар, донорлар және басқа да шекаралас аудандардағы қақтығыстардың алдын алуға бағытталған іс-шаралардың кең ауқымына қарамастан, қырғыз-тәжік шекарасындағы шиеленістер осы уақытқа дейін бәсеңдеген немесе шешілген жоқ. Қырғызстан мен Тәжікстанның 971 шақырым шекаралас аумағы бар, оның 471 шақырымы даулы болып қалады, 20-дан астамы жылдар бойы қырғыз-тәжік шекаралас аумақтарын демаркациялау және делимитациялау мәселесі жалғасып келеді. Көптеген екіжақты кездесулер өткізіліп, 2000 жылы Қырғызстанның шекара мәселелері жөніндегі мемлекеттік комиссиясы мен Тәжікстанның мемлекеттік шекараларын демаркациялау және делимитациялау комиссиясы белсенді жұмыс істей бастады. Алайда ынтымақтастықтың алғашқы күндерінен бастап комиссия мүшелері мәселенің нормативті-құқықтық аспектілері бойынша бір пікірге келе алмады. Негізгі проблема екі республикада екі түрлі геосаяси карталар қолданылады: Тәжікстан 1924-1939 жылдардағы және Қырғыз Республикасы 1958-1959 жылдардағы картамен жұмыс істейді. Комиссия мүшелерінің отырыстары кезінде шекараны белгілеу және делимитациялау, тәжік мүшелері даулы аумақтарды жартысына бөлу нұсқасын бірнеше рет ұсынды, ал қырғыз мүшелері Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құру туралы келісімнен кейін (ТМД 1991 ж.), мемлекеттік шекараны оны нақты пайдалану жолымен сызуды ұсынды. Сонымен бірге, Алматы декларациясы (1991) және Мәскеу конвенциясы (1994) аумақтық тұтастықты сақтауда басты ұмтылыстар болды деп айта аламыз. Тәжік-қырғыз шекарасындағы 28-29 сәуірдегі қарулы қақтығыс екі жақтың ондаған адамының өліміне алып келіп, жүздеген адам жарақат алуы аталмыш мәселенің 2021 жылы да қандай маңыздылыққа ие екендігін көрсетіп отыр. Қырғыз билігі мәліметінше 36 адам қаза тапты, оның ішінде екі бала бар, 189 адам жарақат алды. Тәжік жағында, ресми мәліметтер бойынша, 19 адам қаза тауып, 87 адам жарақат алды. Екі мемлекеттің билігі бір-біріне соғыс ашты және ірі материалдық шығын келтірді деп айыптайды. Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан да сыртқы шекарада, әсіресе Қытаймен шекарада даулы сегменттерді мұра етті. КСРО ыдырағанға дейін 25 даулы сегменттер болса, аталмыш жағдаяттар бүгінде жалғасуда. Кеңестік кезеңде көптеген келіссөздерге қарамастан, даулы ше-

каралар проблемасы сақталды. Орта Азия республикалары мен Қытайдың ортақ шекарасына 19, шамамен 34000 км аумаққа қосылған даулы аймақтар кіреді. 1992 жылдан бастап Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан тәуелсіз мемлекеттер ретінде Қытаймен келіссөздер жүргізді. Нәтижесінде Қытай мен Орта Азия республикалары арасындағы делимитация туралы кейбір шарттарға қол қойылды: 1997 және 1999 жылдары Қырғызстан мен Қытай қырғыз және қытай делимитациясына қатысты құжаттарға қол қойды. Осы шарттарға сәйкес Қырғызстан даулы территориялардың 70%, ал Қытай 30% алды (Tai-Sung 1993). Сол сияқты Қытай, Қазақстан мен Тәжікстан арасындағы делимитация туралы шарттарға қол қойылды; даулы жерлер тең бөліктерге бөлінді (50-50). Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Қытай арасында шекараларды делимитациялау мәселелері бойынша көпжақты келіссөздер болғанын және осы негізде 1996 жылы белгілі «Шанхай бестігі» құрылды деп айту керек. Өзбекстан олардың қатарына қосылғаннан кейін 2001 жылы «Шанхай ынтымақтастық ұйымы» болып өзгертілді.

Қорытынды

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ұлттық кеңестік социалистік ортаазиялық республикалардың жасанды құрылу тарихы Орта Азия республикаларын делимитациялауға қатысты тарихи құжаттарды, әсіресе архивтердегі материалдар мен құжаттарды мұқият және сыни тұрғыдан зерттеуді қажет ететіндігін атап өткен жөн.

Шекаралық инциденттер Орталық Азияда ұсақ жер сілкінісі сияқты жиі кездеседі. «Қақтығысушы» тараптар әдетте су қоймалары, жерлер, жайылымдар, шекараны заңсыз кесіп өту, сондай-ақ этникалық келіспеушіліктер туралы мәселелер есебінен орын алып жатады. Мұндай шекара мәселесі бойынша даулар, әдетте, трансшекаралық жолдарды жауып тастау, жергілікті халықтар қарым-қатынасындағы қиындықтар, шекарашылар арасындағы қақтығыстар және ұлтшылдық мәлімдемелер сынды жайттармен бірге жүреді. Алайда, шекаралас аймақтардағы көбіне шекаралас бөліктердің көп

бөлігі қазірдің өзінде делимитацияланғанын және тек қалған даулы аймақтар дипломатиялық жолмен ғана шешілетінін тараптар ескере бермейді. Екіншіден, барлық даулар тез арада шешіліп және әскери қақтығыс ретінде ушықпауы әрбір аймақ мемлекеті үшін геосаяси тұрақтылықтың маңыздылығын көрсетеді. Үшіншіден, аймақтық мемлекеттер мүдделеріне сәйкес шекараны делимитациялау процесін ойдағыдай аяқтау үшін барлық Орталық Азия мемлекеттерінде айқын саяси ерік болуы қажет. Қақтығыстар ешқашан үшінші актордың делдалдықты талап етпей, әсіресе Орталық Азияда шекаралық демаркациялау мәселелері бойынша РФ, ҚХР, АҚШ сынды мүдделі сыртқы тараптарды мәселеге киліктермеуді негізге алады. Сондықтан да, шиеленіскен тараптар әрқашан дағдарыстарды өз күштерімен тиімді басқара білуде.

Ұлттық-аумақтық делимитация Орталық Азияның жаңа тәуелсіз республикаларын көптеген проблемалармен, оның ішінде мемлекетаралық шекара мәселесі тәуелсіздік алған кезеңнен бастап жалғасып келе жатқан мәселе. Алайда, көптеген қиындықтарға қарамастан, аймақтық республикалар жалпы алғанда делимитация мәселесін өзара тиімді негізде шешіп келуде. Сонымен қатар, Орталық Азиядағы тәуелсіз республикалар даулы жерлерді нақты анықтау мәселесін шешуде мейлінше мұқият болулары керек, эмоцияларға сүйенбеуі керек. Басшылар мемлекетаралық делимитация проблемалары мен қақтығыстарын өзара тиімділік пен ымыраға сүйене отырып шешуі керек.

Сондықтан шекараны делимитациялауға қатысты сенімсіздікті жою міндеті аймақтық өзара әріптестік туралы жобаларға байланысты. Орталық Азия президенттерінің екінші консультативті кездесуінің бірлескен мәлімдемесінде Орталық Азия мемлекеттері консенсус, теңдік және өзара құрмет негізінде келіссөздер мен консультациялар арқылы нақты аймақтық проблемаларды [яғни, өз бетімен] бірлесіп шешуі керек деген ереже бар. Осы тұрғыдан алғанда, аталмыш аймақ елдері ортақ институционалды құрылым қалыптастыру арқылы тек қана шекаралық дауларды ғана емес, аймақтық көп салалы мәселелерді бір мезетте шешуге жұмыс жасай алады.

Әдебиеттер

- Беллафатти Ф. Границы в Ферганской долине: неизбежный источник конфликта? Центр геополитических исследований, Геополитика: 2016. Доступно на: <http://www.geopolitika.lt/?artc=6497>.
- Бортакур А. Анализ конфликта в Ферганской долине, азиатские дела, [электронный журнал], 2017, 48 (2): 334-350. Доступно по адресу: DOI: 10.1080 / 03068374.2017.1313591.
- Генри Плейер-Зибек «Узбекистан – старые угрозы и новые союзники». Конфликт Исследовательский центр, 2003. Доступно на: <http://www.da.mod.uk/csfc>
- Лаумулин М. Казахстан в современных международных отношениях: безопасность, геополитика, политология. – Алматы, 2010.
- Морачевска А.А. Изменение интерпретации пограничных функций в международных отношениях. Revista Română de Geografie Politică, [электронный журнал], 2010, 12 (1): 329-340. Доступно на: http://rrgp.uoradea.ro/art/2010-2/11_RRGP-202-Moraczewska.pdf. Baizakova Zh. Border Issues in Central Asia: Current Conflicts, Controversies and Compromises. UNISCI [e-journal], 2017, No.45. DOI: <http://dx.doi.org/10.5209/RUNI.57292>.
- Baumgartner P. Tug-Of-War: Uzbekistan, Kyrgyzstan Look To Finally Settle Decades-Old Border Dispute. 2017. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-kyrgyzstan-resolving-decades-old-border-dispute/28918059.html>.
- International Crisis Group. Central Asia: Border Disputes and Conflict Potential. Asia Report, 2002, No.33 [online], Available at: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/tajikistan/central-asia-border-disputes-and-conflict-potential>.
- Jonson, Lena; Allison, Roy, Central Asia security: the new international context, 2001, Royal Institute of International Affairs Starr F. «Making Eurasia Stable», Foreign Affairs, 1996, V 75, № 1 (96)
- Tai-Sung An, The Sino-Soviet Territorial Dispute, Philadelphia: Westminster Press, 1993.
- Tashtemkhanova R, Z. Medeubayeva, A. Serikbayeva and M. Igimbayeva. Territorial and Border Issues in Central Asia: Analysis of the Reasons, Current State and Perspectives. The Anthropologist [e-journal], 2015, 22(3): 518-525, Available at: DOI: 10.1080/09720073.2015.11891910. Accessed on: 13.02.2021.

References

- Baizakova Zh. (2017) Border Issues in Central Asia: Current Conflicts, Controversies and Compromises. UNISCI, [e-journal], No.45. DOI: <http://dx.doi.org/10.5209/RUNI.57292>.
- Baumgartner P (2017) Tug-Of-War: Uzbekistan, Kyrgyzstan Look To Finally Settle Decades-Old Border Dispute. Retrieved from <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-kyrgyzstan-resolving-decades-old-border-dispute/28918059.html>
- Belafatti F (2016) Granisy v Ferganskoi doline: neizbezhyi istochnik konflikta? Sentr geopoliticheskikh issledovaniy [Borders in the Fergana Valley: An Inevitable Source of Conflict? Center for Geopolitical Research] Geopolitics. Retrieved from <http://www.geopolitika.lt/?artc=6497> (In Russian)
- Bortakur A. (2017) Analiz konflikta v Ferganskoi doline, aziatskie dela [Analysis of the Fergana Valley Conflict, Asian Affairs] [electronic source], 48 (2): 334-350. DOI: 10.1080 / 03068374.2017.1313591. (In Russian)
- Genri Pleier-Ziberek (2003) «Uzbekistan – staryie ugrozy i novyie soiuzniki», Konflikt Issledovatel'skii sentr. [“Uzbekistan – Old Threats and New Allies”, Conflict Research Center] Retrieved from <http://www.da.mod.uk/csfc>
- International Crisis Group. (2002). Central Asia: Border Disputes and Conflict Potential. Asia Report No.33 [online], Retrieved from <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/central-asia/tajikistan/central-asia-border-disputes-and-conflict-potential>
- Jonson L. & Allison R. (2001) Central Asia security: the new international context, Royal Institute of International Affairs
- Laumulin M (2010) Kazakstan v sovremennykh mezhdunarodnykh otnosheniyakh: bezopasnost', geopolitika. Politologiya [Kazakhstan in modern international relations: security, geopolitics, political science.] Almaty. (In Russian)
- Morachevska A.A. (2010) Izmenenie interpretatsii pogranychnykh funktsii v mezhdunarodnykh otnosheniyakh. [Changing the interpretation of border functions in international relations.] Revista Română de Geografie Politică, [electronic source], 12 (1): 329-340. Retrieved from http://rrgp.uoradea.ro/art/2010-2/11_RRGP-202-Moraczewska.pdf. (In Russian)
- Starr F. (1996) «Making Eurasia Stable», Foreign Affairs, V 75, № 1 (96)
- Tai-Sung An (1993) The Sino-Soviet Territorial Dispute, Philadelphia: Westminster Press.
- Tashtemkhanova R, Z. Medeubayeva, A. Serikbayeva and M. Igimbayeva. (2015). Territorial and Border Issues in Central Asia: Analysis of the Reasons, Current State and Perspectives. The Anthropologist, [e-journal], 22(3): 518-525, DOI: 10.1080/09720073.2015.11891910.